

Севимли газетамиз “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” саҳифаларида(2008 йил, 3 октябр ва 28 ноябр, 2009 йил 10 апрел ва 26 июн) адабиётшунослар — Наим Каримов ва Баходир Каримнинг Чўлпоннинг айрим шеърлари юзасидан ўзаро фикр алмашишлари буюк адиб фаолияти юзасидан муайян мулохазалар уйғотгани билан ҳам ахамиятли бўлди. Шундай бўлиши табиий эди. Зотан, Чўлпондек атокли сиймо хар куни дунёга келавермайди ва бундай буюк шахс хар кандай миллатнинг ҳам пешонасига битавермайди. Шу боис, ўз даврида ўзбек миллатининг эрки, озодлиги учун кураш рамзига айланган бу буюк инсонга алоқаси бор хар кандай ходиса, хар бир ашё биз учун кадрли ва ахамиятли бўлиши шубҳасиздир.

Энг аввало, “ЎзАС”даги олимларнинг фикрлари бир канча саволларга жавоб беришни такозо этганини таъкидлаш зарур. Чунончи, Чўлпон шеърлари бадий махорат нуктаи назаридан бир хил эмаслигининг боиси нимада? Атокли шоир шеърларининг кўпларини мухоблари ёдлаб олишгани бор гап, бу борада мемуар адабиётимизда далиллар етарли даражада мавжуд. Босилмаган, аммо хотиралар оркали бизгача етиб келган айрим шеърларни бугун, шоир вафотидан сўнг етмиш йилдан зиёдрок вақт ўтгандан кейин, “уники” дея олиш учун асосий мезон, ишончли далил нима бўла олиши мумкин? Умуман олганда, Чўлпоннинг айрим шеърлари хақида хали-хамон турли-туман тахмин, фаразлар мавжудлигининг сабаби не? Бизнингча, чўлпоншунослик мана шу саволларга ҳам жавоб изласа, у янада тиниклаша борган бўлади. Камина ҳам Чўлпон ижоди билан бир оз бўлса-да, шугулланиб келаётганим учун ушбу саволларга баҳоли кудрат жавоб беришга уриниб кўрсам...

Чўлпон шеърлари бадий махорат нуктаи назаридан бир хил эмаслигининг боиси, бизнингча, ижодий фаолиятининг кўп кирралиги билан боғлиқ. Унинг мумтоз шеърлар намунасига айланиб улгурган асарлари, образли килиб айтганда, илхом парисининг канотида учган шоир Чўлпон томонидан ёзилган. Булар: “Гўзал”, “Сирлардан”, «Бинафша», «Пўртана», “Каландар ишки” каби шеърлар. Бошқалари эса, турли газеталарга мухбирлик фаолияти давомида ёзган катта-кичик хабар ва корреспонденцияларига, жиддий ва хажвий мақолаларига, халқаро мавзудаги шархларига “кўшимча” тарзда битилган назмий иловалардир. Аниқроғи, публицистик руҳдаги шеърлардир. Бундай асарлар “публицист-шоир Каландар” ижодининг махсули. (“Каландар” Чўлпоннинг аксари публицистик руҳдаги) асарларига кўядиган имзоси). Бу хил шеърларининг кўпларини шоир хаётлиги пайтида нашр эттирган тўпламларига киритмаган. “Хадрада улук”, “Икки бош, бир тана”, “Лузон”, “Эътироф”, “Чопон ва паранжи” кабилар шундайлар сирасига киради. Бу ходисани кандай баҳолаш керак? Бизнингча, ижобий. Негаки, барча буюк ижодкорлар содир бўлган сиёсий-ижтимоий воқеаларга ўз даврининг, муайян халқ ёки миллатнинг фарзанди сифатида муносабат билдирганлар. Бундай муносабат уларнинг фаол граждонлик нуктаи назарининг ифодаси хисобланган. Шуниси ҳам борки, Чўлпон шеърлятига хос бундай хол ўз давридаёқ турли талкинларга сабаб бўлган. Биргина мисол. Чўлпонни шўро мафқураси нуктаи назаридан илк танқидни, аниқроғи, “ур-йикит” сиёсатини Айн(Олим Шарафиддинов: 1903 —1943) “Кизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йил 14 февралдаги сонидида чоп қилинган “Ўзбек шоирлари: Чўлпон” мақоласи билан бошлаб бергани. (Изох: 1922 йили “Ўзбек ёш шоирлари” номли 104 саҳифали шеърлар тўплами нашр этилган

бўлиб, ундан Фитрат, Чўлпон, Боту ва Элбек шеърлари жой олганди. Мунаққидлар ўз даврида мазкур тўплам, унга киритилган шеърлар хақида такризлар, мақолалар эълон қилишган. Ана шу жараёнда “ўзбек ёш шоирлари”/ёки “ўзбек шоирлари”/ ибораси аксари холларда сарлавхага олиб чиқилган. Айн мақоласи сарлавхасининг биринчи қисмида шу анъана кўринади.) Айн мақоласида Чўлпон шеърлари мафкура жихатидан шўроларники — пролетариатники эмас, унда бадбин зиёлилар мафкураси акс этган, демак, у ўшаларнинг шоири деган фикрни илгари суриб, шоирни кескин танкид қилганди. (Шўролар даврида муайян адибни пролетариат ижодкори эмас, асарларида бадбин зиёлиларнинг, бошқача айтганда, янги тузумга душман табаканинг мафкураси акс этган, дейиш охири бахайр тугамайдиган ҳукм чиқариш билан баробар эди.) Айн мақоласида ифодаланган бу қадар шафқатсиз ёндашувга ўша пайтда ёш шоир бўлган Ойбек эътироз билдириб, “Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак?” деган методологик характердаги мақола билан чиқади (“Кизил Ўзбекистон”, 1927 йил, 17 май). Шундан сўнг бахс бошланиб, Айннинг Чўлпонга нисбатан нуктаи назарини қувватлаб, Ойбек фикрларига қарши Усмонхон Эшонхўжаев(1898 — 1938) “Кизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йил 22, 23 ва 27 июн сонларида “Мунаққиднинг мунаққиди” сарлавхали мақоласини эълон қилган. У Чўлпон шеърларида “шўроларга душман табака мафкураси акс этганлигини” қувватлабгина қолмай, унда чинакам шоирлик истеъдоди ҳам йўқ, деган ҳукмни айтишгача борган. У ўз фикрини исботлаш учун Чўлпоннинг “Мен шоирми?” деган шеъридан “ўзига керакли мисраларни” далил сифатида келтиради. Аини пайтда, у шоир Чўлпонда “собитқадамлик йўқлиги»ни, яъни бадиий махоратига кўра бир хил шеърлар ёзмаслигини ҳам кўрсатмоқчи бўлган. “Чўлпонда, — деб ёзади у, — собит йўқлигини унинг “Икки бош, бир тана” шеъри яхшироқ кўрсатади. Мисол учун, мана бу сўзлар Чўлпонники деса ким ишонади?

Максад — олтун,
Олтун — конун.
Ҳақиқат — ўт,
Ҳуқуқ — тўп, пулемёт!”

Бу шеър ўз даврида халқаро аҳвол вазияти таъсирида ёзилган публицистик руҳдаги, яъни фашизм ва пацифизмнинг (Европада умумий яраш тарафдорлиги шиорини илгари сурган маслакнинг) бир танадан ўсиб чиққан иккита бош эканлиги хақидаги асар. Шу боис, уни Чўлпоннинг юксак бадииятли шеърлари билан тенг қўйиб бўлмайди. Чўлпон табиатан бадиҳагўй шоир бўлгани учун ўрни келганда ҳар қандай воқеа-ҳодисани шеърга солиб ифодалаган. Истеъдодли санъаткорларга митти шеърлар бағишлаб, ҳадя этган. Бунга XX асрнинг 20 — 30-йилларида шўроларнинг мохир фельетончиси хисобланган Комил Алиев(1905 — 1939) ёзганларидан бир мисол келтириш мумкин. У шўроларнинг мафкуравий муҳолифи бўлган Чўлпонни “фош” этиш мақсадида ёзган “Ақлли жинни” сарлавхали фельетонида шоир айрим совет муассасалари раҳбарларининг хонаси (кабули)да бўлганида турли-туман қогозларга аксилшўровий руҳдаги шеърий парчалар қолдириб кетади, деган фикрининг исботи тарикасида қуйидаги фактни келтиради: «У «Эпоха»(давр) попирус қутисига мана бу шеърни ёзиб:

Бундай эпохани чекиб тугатинг,
Куллари кўқларга соврилиб кетсин!

Энди бу бечора одам боласи
Оловсиз, тутунсиз кунларга етсин! —

дейиши билан «камбагаллар даври — биз, бойлар, майда буржуазия лаганбардорлари, мафкурачиларини ёндирди. Бу даврнинг (мехнаткашлар даврининг) кули кўка соврилиб, ер билан яксон бўлсин», деб кичкиради», деган хулоса чиқаради («Кизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил, 12 октябр). Чўлпон шўролар хокимиятининг «пахта мустакиллиги» учун кураш сиёсати ўзбек деҳкони бошига қандай машаккатлар келтираётганини ифодалаб, ўтган асрнинг 20-йиллари охирида «Пахтажан, пахта...» мисраси билан бошланадиган тўртлик ёзган. Бу тўртлик ҳам шоирнинг шу хилдаги кайфияти махсулидир. Шоир Чўлпоннинг кайфиятини эса, ўтган асрнинг 20-йилларида миллий истиклол курашида фаол катнашган шоир Олтой(Боис Кориёв: 1903 — 1977)нинг шўро махсус идораси ходимларига 1930 йил 10 ноябрда берган терговда айтган гаплари муайян даражада ойдинлаштиради. «Айтиш керакки, — дейди Олтой, — мен 1924 йилдан бошлаб матбуотда Чўлпонга қарши мақолалар билан чиққанман. Чўлпон билан учрашиб қолганимизда, у менинг чиқишларимга муносабат билдириб, «Менинг асарларимни халқ севади, уни жуда яхши қутиб олади», дерди ва шеърларининг юксак бадиийлиги у илгари сурадиган гоёлар билан қамбарчас боғлиқлигини айтиб, бизнинг инқилобий гоёларимизга хайрихоҳ эмаслигини, бу гоёларни у бадиий шаклга солиш мумкину, бироқ бундан ҳеч нарса чиқмаслигини яхши биламан, «Сизларнинг асарларингизни ҳеч ким ўқимади, шўро воқелигини юксак бадиий шаклга солиш мумкин эмас», деганди». Албатта, бу гапларни Олтой қандай ҳолатда айтганини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас. Шундай бўлса-да, маъқул фактда муайян ҳақиқат ҳам борлигини инкор этиб бўлмайди.

“Қора қийган қизил тўй” фелъетонида эса, Қомил Алиёв Чўлпоннинг ўзи ёзган аксилшўровий шеърларини маслақдошлари орасида қандай тарғиб қилгани ҳақида эҳтиросли фикр юритади. Фелъетон Ўзбек давлат драмтеатри актёри, асли андижонлик Исҳоққори Қаримовнинг 1928 йилнинг июн ойида бўлган тўйи муносабати билан йиғилган аксилшўровий издиҳомга бағишланган. (Исҳоққори Қаримов миллий истиклол курашидаги иштироки учун 1929 йили шўро махсус хизмати ходимлари томонидан Мунавварқори, Салимхон Тиллахоновлар гуруҳи билан қамолка олинган, Сталин қирғинкатағони қурбони.) Тўй қунлари алоҳида даврадагиларга шоир Чўлпон шўро мафкурачилари нуқтаи назарида “аксилшўровий, миллатчилик руҳидаги шеърлар” ҳисобланган парчаларини ўқиган. Буни фелъетончи қуйидагича тасвирлайди: “Халқ тарқала бошлагон эдики, Чўлпон тўрдаги айвонга чиқиб, парестикни энгагига босиб, мозийсидаги қора тарихнинг қирлик саҳифаларини бирин-кетин варақлаб чиқди. Атрофини қуршаб олгон “ўнлар тўдаси”ни бир қатор бошдан-оёқ қузатиб чиқиб, ўзининг бу парчасини баланд овоз билан ўқий бошлади:

... Эй, совуқ эллардан
муз қийиб келганлар,
У қўпол товшингиз
қирларда йўқ бўлсин.
Эй, менинг боғимдан
мевами терганлар
У қора бошингиз

ерларга кўмилсин...”.

Мазкур шеърга тахририят ёки муаллиф томониданлиги кўрсатилмаган холда куйидагича изох берилган: “Чўлпоннинг бу “Хазон” сарлавхасидаги парчаси русларга карши айтилган ва матбуотка чикмаган бўлиб, бу парча хозир ҳам Чўлпоннинг мухиблари огзида дoston бўлиб юради”(“Кизил Ўзбекистон” газетаси, 1928 йил, 27 июл). Кизиги шундаки, мазкур изохдаги “матбуотка чикмаган” дейилгани тўғри эмас. Бу шеър мазкур тўйдан беш йил мукаддам “Фаргона” газетасининг 1923 йил, 16 ноябр сонида босилган. Бундан шундай хулоса ҳам чиқарса бўлади: Чўлпоннинг ўз даврида талайгина шеърлари мухибларининг огзида юрган, шу боис, уларнинг кайси бири матбуотда эълон қилингану, кайсилари эълон қилинмаганини эслаш кийин бўлган.

Чўлпон андижонлик бўлгани холда, шароит такозоси билан Тошкент, Фаргона, Бухоро, Самарканд, Москва каби шаҳарларда яшаган. Баъзиларида танишларининг уйида, айримларида эса ижарада турган. Шоир Чўлпон ҳам кўпчилик ижодкорларда учрайдиган паришонхотирликдан холи бўлмаган. “Туркистон” газетасининг 1923 йил 12 апрел сонида унинг шундай эълони босилган: “Яқинда менинг бир дафтарчам(тетрадь) йўқолди. Когоз муковалик ул дафтарчага сўнг вақтда ёзгон шеърларимни йигиб, кўчирган эдим. Агар янгилишмасам, у дафтарчада “Ўйнамок ва кулмак истар экан”, “Киш олдида”, “Кушнинг эсдалиги”, “Нома”, “Кора рўмолликка”, “Эчки уйнатувчи кизга” номлик шеърларим бор эди. Шуни кўрган-билган ўртоқлар бўлса, ўзимга кайтармоқларини сўрайман. Шунинг йўқлиги иккинчи шеър мажмуамнинг чикмаслигига сабаб бўлуб турадир”.

Бизнингча, буларни хотира асосида тиклаш мумкин бўлмаган шекилли, мазкур шеърлар шоирнинг иккинчи тўплами “Тонг сирлари”га кирмаган. (Тўғри, тўпландан “Киш олдида” деган шеъри жой олган. Бу шеър йўқолган дафтардагими ёки бошқатдан ёзилганми, хозир аниқлаш мушкул.) Хулоса шуки, Чўлпон турли шаҳарларда яшаган уйларда унинг айрим шеърлари фаромуш бўлиб қолиб кетмаганмикан? Халқимиз Куръони қарим хати бўлган араб ёзувида битилган бир парча коғозни ҳам азалдан ташлаб юбормасликка, эҳтиётлаб бир четга қўйишга ҳаракат қилган. Чўлпоннинг турли шаҳарларда қимнинг уйида ёки қандай бинода яшаганини аниқласа бўлади. Яқинда профессор. Н. Қаримов “Икки халқ адиби” сарлавхали мақоласида(“ЎЗАС”, 2009 йил, 9 октябрь) самарқандлик зуллисонийн ижодкор Мирзо Қўқонбой Абдуҳоликзода хақида ёзаркан, адиб яшаган уй ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталарида таъмирланаётганда эски жомадон ичидан 200 донда дафтар топилганини, улар ёзувчининг турли йиллари ёзилган бадиий асарлари эканлигидан хабар берганди. Маълумки, Чўлпон ҳам 1927 йили мана шу хонадонда бирмунча вақт яшаган(унгача Мирзо Қўқонбойнинг қўшниси бўлган Абдулаҳад Маъруфжоновнинг ташқарисида ижарада турган). Қим билади дейсиз, “Лаби ховуз” мавзеида бўлган бу ховлиларнинг қай бир бурчагидан шоирнинг ҳам хозиргача номаълум қолаётган қайсидир асари “лоп” этиб чиқиб қолса ажабмас, умидли дунё!

Чўлпоннинг шеърлари хақида хали-хамон турли мулоҳазалар, фаразлар мавжудлигининг асосий сабаби шоир шўро мафкурачилари томонидан 1927 йилдан бошлаб муттасил тазйик остида бўлгани учун матбуотдан унинг асарлари учун ўрин берилмаган. Шу боис талайгина шеърлари халқ орасига огзақи шаклда тарқалган. Иккинчи сабаб, Чўлпоннинг баъзи насрий дostonлари, драмалари, хусусан, мелодрамалари халқ огзақи ижодидан баҳра олган холда ёзилган. Улардаги айрим парчаларни шоирники ёки халқники дейиш учун синчиклаб тадқиқ этиш зарур. Биргина мисол. “Туркистон” газетасининг 1922 йил 23-сонида Чўлпоннинг “Ўктабир кизи”

сарлавхали насрий достони эълон килинган. Достон эндигина навнихол сингари кад ростлаётган, халк орасида “Ваннайча” деган ном олган ашулачи кизнинг ёвузларча ўлдирилиши муносабати билан ёзилган. Унда куйидаги тўртлик келтирилади:

Хаводаги бўз тўргай,
Бўзламасанг не бўлгай?
Ваннайчахон дардини
Сўзламасанг не бўлгай?

Бу тўртлик кимга мансуб: халк ижодигами, муаллифгами? Зехн солиб каралмаса, тадқиқотчи адашади. Мазкур тўртликнинг халк томонидан тўкилгани шубҳасиз. Зеро, унда Култегин ёдномаларидаёқ учрайдиган халкона йўқлов(марсия) акс этиб турибди. Шоир уни ўз асарига мохирона “пайванд” килиб юборган. Негаки, Ваннайча халк кизи эди, халк унга атаб юракларни эзиб юборадиган йўқлов ҳам битган демокчи. Демак, Чўлпоннинг бу хилдаги асарларини ҳам нихоятда диққат билан текширмоқ, тадқиқ этмоқ талаб килинади.

Энди асосий масала — матбуотда босилмаган, аммо шоирнинг муҳибларидан ёзиб олинган шеърларнинг қайси бири Чўлпонники, қайсиси уники эмаслигини қандай аниқлаш мумкин, деган саволга жавоб бериш учун ҳаракат қилайлик. Очиги, буни қатъий аниқлаш осон иш эмас, лекин бажариш мумкин бўлган масала. Негаки, Чўлпоннинг шеърларига ҳос “ранг”, рух, услуб мавжуд. Асосий мезон ана шу унсурлар бўлиши мумкин, балки лозим. Қандайдир бир сўз Чўлпон оҳангини, тилини, услубини аниқлаб бериши турган гап. Фақат мана шу нарсаларни ҳафсала билан топа олиш керак. Ўйлаймизки, чўлпоншуносларимиз бундай муаммони шараф билан ҳал қила олади. Шундагина чўлпоншуносликни янада тиниклаштириш учун интиланган ҳам бўламиз.

Бойбўта Дўстқораев